

СІНТАКСІЧНЫЯ МАДЭЛІ ЭМАТЫЎНЫХ ВЫКАЗВАННЯЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Описаны синтаксические модели и типовые значения эмотивных высказываний в белорусском языке. Выявлены четыре модели и два типовых значения для высказываний, характеризующих эмоциональные состояния человека; семь моделей и шесть типовых значений для высказываний, выражающих эмоциональные отношения.

Syntactical models and standard meanings of emotive sayings in the Belarusian language are described: four models and two meanings of characterizing emotional conditions sayings and seven models and six meanings of expressing emotional relations sayings are revealed.

Мэта прапанаванага артыкула – апісаць сінтаксічныя мадэлі эматыўных выказванняў беларускай мовы, у прыватнасці выявіць асаблівасці моўнага выражэння эмацыянальнага стану і эмацыянальных адносін чалавека на ўзроўні сінтаксісу: вызначыць колькасць мадэляў, іх тыпавую семантыку, склад і лексічную напauняльнасць, суаднесенасць канструкцый для выражэння станoучых і адмоўных эмоцый. Ілюстрацыйным матэрыялам для даследавання сталі каля 500 выказванняў з мастацкіх твораў беларускіх пісьменнікаў – рамана А. Карпюка «Карані» і аповесцей І. Шамякіна «Слаўся, Марыя!», «Пошукі прытулку», «У засені палаца», «Губернатар», «Абмен», у тэкстах якіх адлюстраваны асаблівасці гутарковага маўлення.

Тэрміналагічныя заўвагі. Эмоцыя (як псіхалагічны феномен) – гэта такі спосаб адносін чалавека да рэчаіснасці, які праяўляецца праз непасрэдныя перажыванні. Такая пачуццёвая рэакцыя на з’явы навакольнага свету адлюстроўвае іх значнасць для асобы і абумоўлівае іх суб’ектыўны характар. Эмоцыі – неад’емная частка чалавечага жыцця, бо «“чалавек разумны” – гэта абавязкова яшчэ і “чалавек эмацыянальны”» (Жельвіс 1990, 8). Эмацыянальнасць праяўляецца ў жэстах, міміцы, знешнім выглядзе, паводзінах, а таксама праз маўленне. Вербальныя сродкі выражэння эмоцый прадстаў-

лены на лексічным, словаўтваральным, сінтаксічным узроўнях і ўтвараюць комплекс разнастайных эматыўных адзінак мовы/маўлення, што дазваляе гаварыць пра эматыўнасць маўлення як пра здольнасць абазначаць сродкамі мовы эмацыянальнасць.

Паводле псіхалагічных дадзеных, эмоцыі маюць некалькі асаблівасцей: «...па-першае, эмоцыі выражаюць стан суб'екта і яго адносіны да аб'екта; па-другое, эмоцыі звычайна адрозніваюцца палярнасцю, г. зн. валодаюць станоўчым або адмоўным знакам: задавальненне – незадавальненне, веселасць – сум, радасць – смутак і да т. п.» (Рубінштейн 1993, 161). Такая спецыфіка эмоцый адлюстравалася ў класіфікацыі эматыўных сродкаў, у прыватнасці на ўзроўні сінтаксісу вылучаюцца два тыпы выказванняў, якія:

- перадаюць эмацыянальны стан асобы;
- выражаюць эмацыянальныя адносіны чалавека да рэчаіснасці.

Крытэрыем для такой дыферэнцыяцыі выказванняў з'яўляецца «наяўнасць ці адсутнасць у семантычнай структуры кампанента “аб'ект» (Пиотровская 1993, 7). Згодна з гэтым, першы тып выказванняў з'яўляецца эмацыянальнай маўленчай рэакцыяй, выкліканай пэўным фрагментам рэчаіснасці, а другі – эмацыянальнай маўленчай рэакцыяй, накіраванай на пэўны фрагмент рэчаіснасці. Прычым і ў першым, і ў другім выпадках перадаюцца як станоўчыя, так і адмоўныя эмоцыі.

Да эматыўных выказванняў адносяцца такія, у якіх «выражэнне пачуцця пераважае над выражэннем чыста лагічнай думкі» (Балли 1961, 298), аднак гэты крытэрыі не дастатковы пры вызначэнні аб'екта даследавання. Важнай умовай эматыўнасці з'яўляецца агульная семантыка выказвання – выражэнне эмоцыі, а не яе называнне, параўн.: *Я здзіўлены, што сустрэў цябе* (намінацыя эмоцыі дзеепрыметнікам *здзіўлены*) і *Вось дык сустрэча!* (выражэнне эмоцыі). Першасны крытэрыі эматыўнасці выказванняў у пісьмовых мастацкіх тэкстах – сітуацыя маўлення, якая перадаецца праз кантэкст і аўтарскія рэмаркі. Апошнія дазваляе адрозніць аднолькавыя паводле структуры і лексіка-граматычнага напаяўнення эматыўныя выказванні ад неэматыўных, параўн.: *Іван папракнуў: «Што ў цябе за гальштук?! Замурзаны ды і па колеры – як у вясковага модніка»*. (Губ.) і *«Прытока прапанаваў мне працу»*. – *«Што за праца?»* (УЗП); *У Малышы ад здзіўлення радасна павольшалі вочы: «Ты? Ты тут вучышся?»* (здзіўленне) (СМ) і *Ты тут вучышся?* (уласна пытанне).

Сярод мноства эматыўных выказванняў у артыкуле аналізуецца толькі тыя, што з'яўляюцца маўленчай рэалізацыяй пэўнай сінтаксічнай мадэлі сказа са сваім тыпавым значэннем (244 адзінкі). Такім абагульненым значэннем для ўсіх эматыўных выказванняў будзе 'эмоцыя' з размежаваннем паводле крытэрыю станоўчая/адмоўная. У сваю чаргу адрозненне ў сінтаксічных сродках выражэння тых ці іншых эмоцый дазваляе вылучаць тыпавое значэнне пэўнай канструкцыі больш канкрэтна – згодна з класіфікацыяй саміх эмоцый.

Пераважная колькасць сінтаксічных мадэляў для эматыўных выказванняў належыць да несвабодных структурных схем, г. зн. фразеалагізаваных сінтаксічных структур. Спецыфіка так званага сінтаксічнага фразеалагізма заключаецца ў тым, што «гэта сінтаксічная адзінка не ўзнаўляецца, як, напрыклад, лексічныя фразеалагізмы, а будзецца» (Величко 2004, 39), але будзецца, не падпарадкоўваючыся сінтаксічным законам фарміравання сказа і яго значэння. У эматыўных выказваннях адлюстроўваецца не сама дэнататыўная сітуацыя, а толькі яе ўспрыняцце чалавекам – пэўная эмацыянальная рэакцыя. Таму мы не можам гаварыць пра семантычную структуру эматыўных выказванняў (наяўнасць прэдыката і абавязковых для яго актантаўных пазіцый), а толькі пра іх фармальную будову і інтанацыйнае афарм-

ленне, якое з'яўляецца дамінантным для выражэння і распазнавання той ці іншай эмоцыі.

Інтанацыя, акрамя мелодыкі (павышэння і паніжэння голасу), рытму, тэмпу і інтэнсіўнасці, уключае ў свой склад «агульны тэмбр выказвання, які ў залежнасці ад мэтай устаноўкі выказвання можа быць "змрочны", "гуллівы", "спалоханы" і г. д.» (Реформатский 1967, 188). Прычым, як адзначае А.А. Рэфармацкі, «тэмбр маўлення не варта блытаць з тэмбрам голасу (сапраца, кантральта, тэнар, барытон, бас) і тэмбрам гуку» (тамсама). Пяняцце «тэмбр выказвання» выкарыстоўваецца намі для ўдакладнення тыпавога значэння той ці іншай мадэлі: калі тыпавое значэнне – гэта абазначэнне непасрэднай эмацыянальнай рэакцыі чалавека на пэўны «раздражняльнік», то тэмбр надае выказванню дадатковую, часцей усвядомленую, нярэдка наўмысна-негатыўную эмацыянальную афарбоўку. Таму «чыстае» тыпавое значэнне ўласціва хіба прасцейшым выклікавым канструкцыям як першаснаму вербальнаму праяўленню эмоцый ('здзіўленне': *Няўжо праўда? Ах, вось што*; 'расчараванне': *На табе! Халера ясная! А ну вас*; 'страх': *О божа нябесны! Мамачкі родныя!*); тэмбр выказвання абумоўлены кансітуацыяй і ўласцівы выказванням азначным, у якіх эмоцыя прэваліруе над рацыё, таму ён «суправаджае» асноўнае значэнне. Такое ўзаемадзеянне эмоцый фіксуецца псіхолагамі, якія адзначаюць, што «адна эмоцыя можа выклікаць другую і даволі часта эмоцыі ўзнікаюць у комплексах ці камбінацыях» (Изард 1980, 115).

Сінтаксічныя фразеалагізмы – гэта заўсёды неаднакампанентныя канструкцыі (гл. Русская грамматика 1982, 383–386). У структуры сінтаксічнага фразеалагізма вылучаецца пастаянны кампанент, які фіксуецца непасрэдна і застаецца нязменным, і пераменны, які падаецца праз граматычную форму і ў маўленні запаўняецца канкрэтнымі лексэмамі ў залежнасці ад зместу. Акрамя гэтых абавязковых складнікаў у схему могуць уключацца факультатыўныя элементы, якія неабавязкова рэалізуюцца ў маўленні. Напр., выказванне *Таксама мне гаспадары!* (Кар.) пабудавана па мадэлі **таксама + мне + (Adj) + N₁**, дзе *таксама + мне* – статычныя кампаненты, а пераменны кампанент вар'іруецца, застаючыся ў межах пазначанай граматычнай формы назоўніка (часам у спалучэнні з прыметнікам). Па дадзенай мадэлі можна ўтварыць мноства канкрэтных выказванняў, што выражаюць адмоўную эмоцыю – незадавальненне. Інтэнцыя моўцы абумоўлівае тэмбр самога выказвання: або расчараванне ў чымсьці / кімсьці – *Таксама мне свята!*; *Таксама мне артысты!*; *Таксама мне маладая жонка!* і інш.; або грэбанне ў адносінах да кагосьці – *Таксама мне герой вайны!* *Ці страляў хоць раз?* (Кар.) і інш.

1. Мадэлі эматыўных выказванняў, што характарызуюць стан асобы. Праведзены аналіз фактычнага матэрыялу дазваляе сцвярджаць, што для перадачы эмацыянальнага стану ў беларускай мове выкарыстоўваецца невялікая колькасць сінтаксічных мадэляў, ім уласціва семантычная адназначнасць (выражэнне толькі адной эмоцыі, станоўчай або адмоўнай) і структурная варыянтнасць (адно тыпавое значэнне можа прэзентавацца некалькімі мадэлямі. Да гэтай групы намі аднесеныя дзве сінтаксічныя мадэлі з тыпавым значэннем 'здзіўленне':

1.1. Вось + дык + (Adj) + N₁. Напр.: *Вось дык рамантычна-задумлівая ціхоня!* (Губ.); *Вось дык чалавек!* (тамсама); *Вось дык дзіва!* (Кар.) і інш.

1.2. Такі (таякая, такое, такія) + N / Adj. Напр.: *Без малога чвэрць стагоддзя разам і – таякая закаханасць!* (Губ.); *Такі малады дацэнт?* (Абм.). Эматыўныя выказванні, утвораныя па гэтай мадэлі, пры адным і тым жа тыпавым значэнні адрозніваюцца варыяцыямі (на граматычным узроўні пра гэта сведчыць кантэкст) у тэмбрах выказвання: 'захалпенне', напр.: *Пайшоў бы пагуляў. Такі вечар!* (Абм.); *Такія фокусы вырабляў, той гіцаль*

з гіцляў! Такія нумары выкідваў, а ё-о, маё-о! (Кар.); 'зайздрасць', напр.: *О-ой, а нех цябе, як ты файно, Лаўрэне, выглядаеш! І поўны рот залатых зубоў маеш, бы той пан Вішпінг! Такі стаў відны, фартовы!* (Кар.); 'абурэнне', напр.: *Такое дабро гіне! Сколькі ж тут можна было пракарміць кароў! Такая людская паша, а – марнее за нішто!* (Кар.); *Такога начальніка выкарміла, выгадавала, у людзі вывела і не заслужыла, нават, каб пахавалі яе па-чалавечы?! (тамсама); Во зладзюга! Во бандзюга! А такі прынцыповы быў!* (Губ.); 'іронія', напр.: *Але ж ты саромеўся пра гэта гаварыць. Ты такі цнатлівы! Прафесар...* (Абм.).

2. Мадэлі зматыўных выказванняў, што выражаюць адносіны асобы да рэчаіснасці. Колькасны склад мадэляў гэтай групы значна большы за папярэднюю, а выказванням уласціва семантычная разнастайнасць.

Найбольш пашыранымі мадэлямі сінтаксічных канструкцый, што выражаюць эмацыянальныя адносіны асобы, з'яўляюцца мадэлі з займеннікам *які* (*якая, якое, якія*) у ролі пастаяннага кампанента:

2.1. (Ды) + які (якая, якое, якія) + Prop + N. Тыповое значэнне: 'эмацыянальнае проціпастаўленне'. Напр.: (1) *Які ён твой вораг! Лічы, сябра* (Абм.); (2) *Які я да д'ябла карацель! У мяне нават слоў карацельных няма, не мастак я на іх, на словы* (тамсама); (3) *Ну, які я філосаф! Чэрствы прагматык* (Губ.); (4) *Ды якая з яе жонка! Толькі ва ўніверсітэт паступіла* (тамсама); (5) *Ды якая я нявеста – з дзіцем* (СМ).

Прыведзеныя зматыўныя выказванні цесна звязаны з наступнымі ў кантэксце, якія ўтрымліваюць цалкам процілеглую інфармацыю – маюць рацыянальнае абгрунтаванне пазіцыі моўцы. Асабліваць такіх канструкцый у тым, што зматыўная семантыка залежыць ад ужывання асабовага займенніка. Калі займеннік указвае на самога моўцу (1 ас. адз. л.), то выказванне перадае не толькі эмацыянальна выражанае пярэчанне, але і адлюстроўвае асабістую крыўду, абурэнне (2) або самаіронію (3, 5). У выпадках, калі ў выказванні ацэньваецца асоба адрасата (займеннік мае форму 2 ас.) ці няўдзельніка маўлення (3 ас.), то эмоцыі маюць шырокі спектр: ад здзіўлення (1) да абурэння (4).

Здзіўленне, недавер могуць перадавацца і без займенніка, напр: *Манюка. Якая поўнач! Я ўжо выспалася* (Абм.); *Якая бомба? Глупства* (Губ.), але імпліцытна ўтрымліваецца ўказанне на адрасата – прысутнасць суразмоўцы.

2.2. Якія + мы + Adj / Part. Тыповое значэнне: 'сарказм'. Напр.: *Якія мы дапатопныя!* (УЗП); *Якія мы шчодрыя!* (Абм.); *Якія мы гордыя!* (ПП) і інш.

З прагматычнага пункту гледжання такі тып зматыўных выказванняў – клішаваная форма дыялагічнага маўлення, што выкарыстоўваецца толькі ў дачыненні да іншага чалавека. Асабовы займеннік як пастаянны кампанент сінтаксічнай мадэлі мае граматычнае абмежаванне: форму 1 ас. мн. л., хаця моўца непасрэдна звяртаецца да суразмоўцы. Такое клішэ – свядома абраная структура для выражэння негатыўнага стаўлення да асобы.

Адзначым выпадкі, калі праз адну структурную мадэль прэзентуюцца розныя тыпавыя значэнні:

2.3. Што + за + (Adj) + N₁: 'незадавальненне', напр.: *Што за рэплікі, Шалкевіч?! (Кар.); Што за дурныя намёкі!* (СМ); 'захапленне', напр.: *Што за мілья локці і плечы!* (Губ.); *Семнаццаць... Што за гады!* (тамсама).

Выказванні са значэннем 'незадавальненне' маюць шэраг разнавіднасцей, абумоўленых адрозненнямі ў намерах моўцы ацаніць сітуацыю. Намер моўцы ў мастацкім тэксце вынікае з кантэксту ці апісанай кансітуацыі, што ў сваю чаргу дазваляе адэкватна размежаваць выказванні паводле тэмбру: 'абурэнне', напр.: *О Божа! Што за жыццё на гэтай дачы! Старонкі не дадуць прачытаць чалавеку.* (ПП); 'здзіўленне' і 'абурэнне', напр.: *Што за дзікае, бязмозглае марнатраўства ў краіне, якая так славіцца ў эканоміцы*

сваімі дасягненнямі ды службыць узорам, што за парадокс?! (Кар.); 'насмешка', напр.: *Слухай, што гэта ў цябе за прозвішча – Крапіўка? Курам на смех. Вазьмі маё. Прафесар Закрэўскі! Гучыць (Абм.); 'расчараванне', напр.: *Што за дзень! Вымачылася пад дажджом, спазнілася на працу, а тут яшчэ тэлефон не працуе (Губ.).**

Тыпавое значэнне 'незадавальненне' прэзентуецца і праз іншыя сінтаксічныя мадэлі, напр.:

2.4. А + яшчэ + N₁ + (называецца). Тэмбры выказванняў: 'расчараванне' і 'папрок', напр.: *Ты, тата, Габсек Плюшкін!.. Хто там яшчэ быў скупы? А яшчэ губернатар! Сорам. Простыя людзі робяць вяселле ў рэстаранах. А ён заганяе нас у свінушнік – рабочую сталойку на акраіне горада! (Губ.); 'іронія', напр.: *Трэць памяшкання здаюць у арэнду дзюм фірмам, якія да радыяцыі не маюць ніякага дачынення. Кажуць, за арэнду купляюць абсталяванне. Доўга купляюць. А вынікі – дзве дохлыя дысертацыі. А яшчэ навука называецца!.. (тамсама).**

3. Сінкрэтычныя мадэлі зматыўных выказванняў. Асобна можна вылучыць сінтаксічныя мадэлі, паводле якіх утвараюцца выказванні, што выражаюць як эмацыянальны стан чалавека, так і яго эмацыянальныя адносіны.

3.1. Ну (ж) + і + N₁ / Adj. Тыпавыя значэнні: 'здзіўленне' (эмацыянальны стан), напр.: *Маркевіч, хай ты здаровы будзеш! Ё-о, маё-о, няўжэ я нарэшце цябе бачу?! Ну ж і сустрэча! (Кар.); Ну і галаваломка – куды ж бацька мог падзецца? (тамсама); 'горыч, шкадаванне' (эмацыянальны стан), напр.: *Чаму я павінна заўсёды маўчаць ды пераносіць тваё бескультур'е?! Ну ж і дурная была я, выходзячы восем гадоў таму за цябе замуж! (Кар.); 'абурэнне' (эмацыянальныя адносіны), напр.: *Ну і народ! Кожны не ў свае справы лезе (Губ.); 'насмешка' (эмацыянальныя адносіны), напр.: *Ну і выгляд у цябе, браце, скажу табе шчыро! Бы ў таго пана Вішлінга – дай ты веры! (Кар.).****

3.2. Які (якая, якое, якія) + (Adj) + N / Adj. Тыпавыя значэнні: 'шкадаванне' (эмацыянальны стан), напр.: *Але якія шчаслівыя яны былі ў першыя гады жыцця ў гэтай кватэры! (Абм.); Ядзя – дачка інтэлігентаў. Але ці ёсць у яе інтэлігентнасць? Была. Якой незвычайнай была дзяўчынай! (тамсама); 'захапленне' (эмацыянальныя адносіны), напр.: *Якія фермы, а-я-яй! А якая вёска – паглядзі! Якая зямля! Ці маглі мы пра такое калісь думаць нават? (Кар.); Якая ванна! А сантэхніка! Прыгажосць! (Губ.); Глядзі, якая раница! (Губ.).**

Прадуктыўнасць кожнай сінтаксічнай мадэлі адлюстравана ў табліцы.

Колькасная прадуктыўнасць сінтаксічных мадэляў зматыўных выказванняў

Мадэлі зматыўных выказванняў	Колькасць выказванняў, утвораных па дадзенай мадэлі (усяго 244 выказванні – 100 %)	Ранжыраванне прадуктыўнасці мадэлі
Вось + дык + (Adj) + N ₁	27 (11 %)	4
Такі (такая, такое, такія) + N / Adj	41 (17 %)	2
Таксама + мне + (Adj) + N ₁	7 (3 %)	8
(Ды) + які (якая, якое, якія) + Pron + N	14 (6 %)	6
Якія + мы + Adj / Part	5 (2 %)	9
Што + за + (Adj) + N ₁	28 (11,5 %)	3
А + яшчэ + N ₁ + (называецца)	9 (4 %)	7
Ну (ж) + і + N ₁ / Adj	24 (10 %)	5
Які (якая, якое, якія) + (Adj) + N / Adj	89 (36 %)	1

Падсумоўваючы вынікі аналізу, адзначым: колькасць структурных мадэляў для выражэння эмацыянальнага стану асобы значна ўступае колькасці мадэляў, што перадаюць эмацыянальныя адносіны чалавека да каго-/чаго-

небудзь. Калі першай групе выказванняў адпавядаюць чатыры сінтаксічныя схемы і два тыпавыя значэнні (на 244 адзінкі), то другая група характарызуецца разнастайнасцю як у структурным (сем схем), так і ў семантычным (шэсць тыпавых значэнняў) планах. Большасць даследаваных сінтаксічных мадэляў выражаюць адмоўныя эмоцыі чалавека, прычым у залежнасці ад мэтай устаноўкі моўцы (фармальным паказчыкам якой з'яўляецца кантэкст ці кансітуацыя) канкрэтным рэалізацыям такіх канструкцый уласцівыя разнастайныя тэмбры выказвання. Канструкцыям, што перадаюць станоўчыя эмоцыі, такая тэмбравая разнастайнасць не ўласціва: выражаецца, як правіла, адна эмоцыя, якая і складае тыпавое значэнне выказвання.

Аўтар артыкула выказвае шчырую падзяку рэцэнзенту доктару філалагічных навук, прафесару А.Я. Міхневічу за крытычныя заўвагі і каштоўныя парады.

Скарачэнні

Кар. – Карлюк А. Карані: Раман. Мн., 1998; **Абм.** – Шамякін І. Абмен // Шамякін І. Пошукі прытулку: Аповесці. Мн., 2001. С. 297–349; **Губ.** – Шамякін І. Губернатар // Там жа. С. 189–296; **ПП** – Шамякін І. Пошукі прытулку // Там жа. С. 99–154; **СМ** – Шамякін І. Слаўся, Марыя! // Там жа. С. 5–98; **УЗП** – Шамякін І. У засені палаца // Там жа. С. 155–188.

ЛІТАРАТУРА

- Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
 Величко А. В. Фразеологизированные структуры русского предложения // Книга о грамматике: Русский язык как иностранный: Учеб. пособие / Под ред. А.В. Величко. М., 2004. С. 37–53.
 Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Ярославль, 1990.
 Изард К. Эмоции человека. М., 1980.
 Пиотровская Л. А. Эмотивные высказывания в современном русском языке. СПб., 1993.
 Пиотровская Л. А. Эмотивные высказывания как объект лингвистического исследования. СПб., 1994.
 Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967.
 Рубинштейн С. Л. Эмоции // Психология эмоций. Тексты. М., 1993. С. 160–170.
 Русская грамматика: В 2 т. / Гл. ред. Н.Ю. Шведова. М., 1982. Т. 2.

Паступіў у рэдакцыю 22.02.06.

Алеся Валер'еўна Доўгаль – аспірантка кафедры сучаснай беларускай мовы. Навуковы кіраўнік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт Т.Р. Рамза.